

UOT: 821.512.162.09-1

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2025.2.6123>

AĞADADAŞ MÜNİRİNİN “BAHAR AĞLAYIŞI” MÜXƏMMƏSİNDƏ MART SOYQIRIMININ TƏSVİRİ

Ziyafət HÜSEYNOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Mühəndislik Universiteti

zhuseynova@beu.edu.az

Məqalə haqqında məlumat	XÜLASƏ
Məqalənin tarixi Göndərildi: 2025-07-02 Yenidən işlənmiş formada alındı: 2025-07-23 Qəbul edildi: 2025-08-31 Onlayn mövcuddur: 2025-12-29 Açar sözlər: Ağadadaş Müniri, Bahar ağlayışı, mart qırğını, təbiət təsviri	Məqalədə Mirza Ağadadaş Münirinin “Bahar ağlayışı” müxəmməsinin ictimai-siyasi və bədii-estetik əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Məqalədə qeyd olunur ki, Müniri klassik üslubda yazsa da, “Bahar ağlayışı” əsərində 1918-ci il mart soyqırımını poetik dillə təsvir etməklə dövrün ictimai-siyasi faciələrini qələmə almış, xalqın dardına şərik olmuşdur. Şeirnin birinci hissəsində baharın təbiətə gətirdiyi gözəlliklər, ikinci hissəsində isə həmin gözəlliklərin fonunda Azərbaycan xalqının yaşadığı dəhşətli qırğınlar təsvir olunur. Şair dini və mədəni simvolları istifadə edərək faciəni daha da poetikləşdirir və təbiət-insan, gözəllik-vəhşilik kontrastı quraraq şeirnin emosional təsirini artırır. Məqalədə həmçinin vurğulanır ki, bu müxəmməs yalnız 1918-ci il hadisələrinin deyil, eyni zamanda 1992-ci ildəki Xocalı soyqırımının poetik əks-sədası kimi də oxuna bilər. Beləliklə, məqalədə Münirinin “Bahar ağlayışı” əsərinin milli yaddaşın qorunması baxımından əhəmiyyəti izah olunmuş və onun ədəbi irsinin müasir dövr üçün aktuallığı əsaslandırılmışdır.

2521-6333/© 2025 The Author(s). Published by **Baku Engineering University**.This is an open access article under the **CC BY 4.0 license** (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

THE DEPICTION OF THE MARCH MASSACRE IN AGADADASH MUNIRI'S MUKHAMMAS “CRYING OF SPRING”

ABSTRACT

In this article, the socio-political and artistic-aesthetic significance of Mirza Agadadash Muniri's mukhammas “The Crying of Spring” is analyzed. The article notes that although Muniri wrote in a classical style, in his work “The Crying of Spring”, he poetically described the March 1918 genocide, portraying the socio-political tragedies of the time and empathizing with the suffering of his people. The first part of the poem depicts the beauty brought by spring to nature, while the second part contrasts this beauty with the horrific massacres experienced by the Azerbaijani people. By using religious and cultural symbols, the poet enhances the poetic expression of the tragedy and strengthens the emotional impact of the poem through contrasts such as nature-human and beauty-brutality. The article also emphasizes that this mukhammas can be interpreted not only as a reflection of the 1918 events, but also as a poetic echo of the 1992 Khojaly genocide. Thus, the article explains the importance of Muniri's “The Crying of Spring” in preserving national memory and substantiates the contemporary relevance of his literary heritage.

Keywords: Agadadash Muniri, Crying of Spring, March massacre, depiction of nature.

GİRİŞ

Mirzə Ağadadaş Müniri 1863-cü ildə Bakının Hövsan kəndində anadan olmuşdur. Yeddi yaşında atasını itirməsinə baxmayaraq, anasının dəstəyi ilə təhsilini davam etdirmiş, fitri istedadı

və yorulmaz zəhməti sayəsində yetişərək dövrünün məşhur şairlərindən biri kimi tanınmışdır. Cəfər Rəmzi Deyilən söz yadigardır adlı kitabında şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat vermiş, həmçinin onun 1940-cı ildə vəfat etdiyini qeyd etmişdir (Rəmzi, 2019, s.110). Ərəb dilində "ışık" mənasını verən "Münir" sözünü təxəllüs kimi qəbul edən şair, Bakı ədəbi mühitinin mühüm simalarından biri olan "Məcməüş-şüəra"nın fəal üzvlərindən olmuşdur.

Klassik üslubda çoxlu sayda qəzəllər qələmə alan Münirinin əsərlərinin əksəriyyəti zaman keçdikcə itib-batmışdır (Qarayev, 1987, s.403). XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Bakı ədəbi mühitində yazıb-yaradan şair qəzəl, məsnəvi, rübai, qitə və qəsidə janrlarında məhsuldar yaradıcılıq nümayiş etdirmişdir. Onun poetik üslubunda pessimizm, ürfani düşüncə, zəif də olsa türkçülük meyilləri və islam amilinə üstünlük verilməsi kimi xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir. Bu üslubi və məzmun xüsusiyyətləri bəzi tədqiqatçıların onu mürtəcə romantizm çərçivəsində qiymətləndirməsinə gətirib çıxarmışdır. Hətta iddia olunur ki, bir çox müasiri olan Bakı şairləri kimi Müniri də yeni ədəbi formaya keçə bilməmiş, yeni həyat və sosializm ideyaları mövzusunda əsərlər yaratmamışdır (Əfəndiyev, 2019, s.1).

Bununla belə, şairin yaradıcılığına dərinləndirən nəzər salındıqda onun ədəbiyyat tarixindəki mövqeyinin daha fərqli və rəngarəng çalarlarla zəngin olduğu aydın görünür. Münirinin qəzəl yaradıcılığını əsasən iki istiqamət təşkil edir: birinci qrup qəzəllər irfani məzmun daşıyaraq Allah-təalanın bənzərsiz sifətlərini obrazlı şəkildə təsvir edir; ikinci qrup isə mənəvi dəyərləri və insani keyfiyyətləri ön plana çəkərək insanı, məktəbi, maarifi, ədaləti, əmanəti, məhəbbəti, mehribanlıq və ülfəti yüksək dəyərləndirir (Müniri, 2016, s.7). Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, Münirinin qəzəllərində siyasi motivlərə rast gəlinmir; onların məzmunu məcazi və ilahi eşq, gözəlliyyənin tərənnümü, fəlsəfi və sufi meyillər, elm və hikmətin qiymətləndirilməsi, təhsil və əxlaq məsələləri üzərində cəmlənir. Bununla yanaşı, şairin irsində dövrü ilə səsleşən və bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayan müxəmməs, məsnəvi, rübai, qitə və qəsidə nümunələri də mövcuddur.

TƏDQIQAT METODU

"Ağadadaş Münirinin *Bahar ağlayışı* müxəmməsində mart soyqırımının təsviri" başlıqlı məqalədə seçilmiş şeir nümunəsi tarixi hadisələr kontekstində təqdim olunur. İlk olaraq, Mirzə Ağadadaş Münirinin yaşadığı dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi canlandırılır; bu zaman xüsusilə 1918-ci il soyqırımı faktı həm tarixi mənbələr, həm də həmin dövrün ictimai vəziyyəti fonunda şərh edilir. Beləliklə, oxucuya şairin poetik baxışlarının formalaşdığı tarixi mühit aydın şəkildə təsəvvür etdirilir. Daha sonra, məqalədə "Mart hadisələri", "İsmailiyyə binası", "Quran kitablarının yandırılması", "Mars teatri" və s. kimi tarixi faktlar, şeirdə əks olunan mövzularla əlaqələndirilərək yada salınır. Bu yanaşma, əsərdəki bədii təsvirlərin real tarixi hadisələrlə necə səsleşdiyini göstərməklə yanaşı, müəllifin məqsədini və ideya istiqamətini də daha aydın ortaya qoyur. Bu səbəbdən məqalənin təhlilində əsasən ədəbi-tarixi tədqiqat metodundan istifadə olunmuşdur. Sözügedən metod, şeirin bədii mətnini tarixi faktların işığında izah etməyə imkan verir. Bununla yanaşı, tədqiqatda analitik metod da tətbiq olunmuşdur ki, bu metod vasitəsilə "Bahar ağlayışı" müxəmməsi bənd-bənd analiz edilmiş, hər bəndin struktur xüsusiyyətləri və məzmun qatları ayrı-ayrılıqda təhlil olunmuşdur. Tədqiqatda şairin istifadə etdiyi bədii vasitələr, metafora, təşbih, epitet, allüziya, təzad və digər dil vahidləri müəyyənləşdirilərək onların funksional rolu izah edilmişdir. Ardınca, hər bir bənddəki fikirlərin tarixi reallıqla uyğunluğu təhlil edilmiş, beləliklə, əsərin həm poetik, həm də tarixi dəyəri üzə çıxarılmışdır. Nəticə etibarilə, məqalə şeirin poetik strukturu və bədii üslubu diqqətdə saxlanılmaqla, tarixi faktların təqdimatı və şairin yaradıcılıq məqsədinin araşdırılması istiqamətində ədəbi-tarixi və analitik metodların

sintezi əsasında yazılmışdır. Bu metod birliyi, tədqiqatın həm elmi əsaslı, həm də ədəbi baxımdan dərinlikli olmasına şərait yaratmışdır.

TƏDQIQAT İŞİNİN MÜZAKİRƏSİ VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

Şairin *“Bahar ağlayışı”* adlı müxəmməsi müasir dövrümüzdə baş verən hadisələrin reallığı fonunda öz aktuallığını daha çox qoruyub saxlayır. Şeir ilk dəfə 1919-cu ildə *“Mart qırğını”* adlı kitabında çap edilmişdir. Ağadadaş Münirinin yaradıcılığının toplandığı *“Bahar Ağlayışı”* kitabının transliterasiya edib nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi Sona Xəyalıdır. Tədqiqatçı alim *“Bahar Ağlayışı”* müxəmməsində *“1918 – ci ilin mart ayında erməni silahlı dəstələlərinin Bakıda və ətraf bölgələrdə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım, qırğın və vəhşiliklərin”* əks olunduğunu yazır (Müniri, 2016, s. 8). Bu baxımdan, Mirzə Ağadadaş Müniri *“mürtəcə romantik”* kimi yox, xalqının dərdinə şahidlik edən və tarixi hadisələri poetik dillə təsvir edən bilən bir qələm sahibi kimi qiymətləndirilməlidir (Əfəndiyev, 2019, s.7).

1918-1920-ci illərdə ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri kütləvi qətləmlərdən bəhs edən Vəliyev Akif (Aşırılı), *“Bahar ağlayışı”* müxəmməsində şairin qələmə aldığı həmin tarixi hadisələri belə təsvir edir: 1918-ci il mart ayının 31-dən aprelin 2-dək Bakıda, Şamaxıda, İrəvanda, Qubada, Lənkəranda, Astarada, Salyanda, Neftçalada və digər bölgələrdə ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri kütləvi soyqırım zamanı təkcə on minlərlə insan qətlə yetirilmədi, milli mətbu orqanlarımız, mətbəələr, jurnalistlər də hədəfə alındı. (Soyqırım haqqında heç bir məlumatdan iz qalmaması məqsədilə—Z.H). 5 min Quran kitabı yandırıldı, *“İsmailiyyə”* binası yandırıldı, Təzə pir məscidinin minarəsi top atəşi ilə dağıdıldı, Mars teatrının damında əvvəlcədən yerləşdirilmiş atıcı silahlarla insanlar atəşə tutuldu. 3 gün ərzində Bakı qan gölünə çevrildi. Uşaq, qoca, qadın bilmədən qarşılarına keçənləri qətlə yetirən bolşevik-daşnak birləşmələri bəzən insanları diri-diri alovlanan evlərin içinə atırdılar. Küçələr, evlər cəsədlərlə dolu idi (Aşırılı, 2011, s. 6-9).

Bu hadisələrin canlı şahidi olan Ağadadaş Müniri *“Bahar ağlayışı”* müxəmməsində bahar fəslinin gəlişi ilə baş vermiş kütləvi insan qırğını arasında kəskin təzad yaratmışdır. Şair, təbiətin oyanışına zidd olaraq insanlıq adına törədilən bu faciəni bədii təsvirdə qarşı-qarşıya gətirərək oxucuda dərin təsir oyatmışdır. Şeiri məzmun baxımından iki hissəyə ayırmaq olar: birinci hissədə təbiətdə baş verən dəyişikliklər və baharın gətirdiyi gözəlliklər təsvir olunur, ikinci hissədə isə bu gözəlliklərin şairin daxilindəki kədər və izzirablarla ziddiyyət təşkil etməsi ön plana çəkilir. Baharın gəlişi adətən insanlara və təbiətə sevinc gətirir, lakin bu şeirdə bahar əksinə, kədər və acı xatirələrlə müşayiət olunur. Şeirdə bu cür təzad yaratmaq şeirin emosional təsirini gücləndirir. Şeirin 1–4-cü bəndlərində bahar fəslinin gəlişi və təbiət təsviri poetik obrazlarla təsvir edilir. Bu bəndlərin əsas məzmunu fərvərdin ayının (martın 21-i – Novruz, yəni baharın ilk günü) gəlməsi ilə təbiətdə baş verən dəyişikliklərin, gözəlliklərin, eyni zamanda şairin daxilində oyanmış kədər və izzirabların vəhdətidir. Səhraların laləzar olduğunu, dağ atəklərinin lalələrlə dolduğunu, çiçəklərin əldən ixtiyar aldığını, bülbüllərin biqərar olduğunu bildirən poetik obrazlar gözəl bir təbiət mənzərəsi yaradır. Şair birinci bəndin sonundakı *“Gəlməyəydi kaş fərvərdin”* ifadəsini yazmaqla baş vermiş qanlı faciənin təfəsilatına keçmədən öncə oxucuda kədərli bir ovqat yaratmaq və emosional hazırlıq yaratmaq üçün zəmin yaradır. *“Qönçə bağrı qan olub”* təşbih və metaforasından istifadə edərək bu kədəri simvolizə edir. *“aldı əldən ixtiyar”* ifadəsi isə mübaliğədir və insanların necə ələcsiz, köməksiz qaldığını vurğulayır:

Yetdi fərvərdin, könül, səhralar oldu laləzar,

Lalələrlə damənin doldurdu kuhü kuhsar.

*Açılıb hər yan çiçəklər aldı əldən ixtiyar,
Qönçə bağı qan olub, bülbüllər oldu biqərar.
Gəlməyəydi kaş fərvərdin nə bu il, nə bahar (Müiniri, 2016, s. 52).*

Şairin "Gəlməyəydi kaş fərvərdin..." deyə təəssüf etməsinin səbəbini oxucu sonrakı bəndlərdən anlayır: güllər bir-birinə bir qara xəbəri çatdırırlar, butalar atəşin dillə nalə edir, qönçələr açılmır, qüssədən libaslarını didirlər. Hətta bahar rəmzi olan bənövşə və nərgizin gəlişi belə kədərli dir:

*Gəldi nilgün libasla bənövşə gülşənə,
Verdi qəməfza xəbərlər bağə, sərvə, susənə.
Qüssədən çək etməyə gül atdı əl pırahənə,
Açmadı göz nərgiz əsla, bağə, dağə bu sənə.
Naləyə gəldi butalar, atəşindil aşkbar.*

Növbəti bənddə şair qətlə nəticəsində yaranmış ümumi dağıntını və insan faciəsini ifadə edir. Şair bu vəziyyəti insanlığa və mədəniyyətə qarşı edilmiş böyük bir qəhr və zülm kimi qiymətləndirir: çaylar və nəhrlər artıq saf, təmiz axmır, bulanıq və kədərli axır, bu, ümumi təlatümü simvolizə edir. Sanki, Nuh peyğəmbərin dövründəki tufan kimi böyük bir fəlakət hər yeri bürümüş, şəhərlər qarət olunmuş, yerlə-yeksan edilmişdir. Bakıda insanlar ermənilərin törətdikləri soyqırıma qədər belə bir qəddarlıq və qan tökülməsini heç zaman görməmişdilər. Bu qədər vəhşilik, qəddarlıq nəticəsində evlər, yurdlar darmadağın olmuşdur. Görünməmiş qəddarlıqlar baş verdi. "Bulanıq sular", "tufan" gələn bəlanı, "Nuh əsri tək" ifadəsi isə global fəlakəti simvolizə edir:

*Saf ikən küllən bulanlıq axdı çayü nəhrlər,
Nuh əsri tək cəhanə saldı tufan bəhrlər.
Genə çü qarətlər ilə qarət oldu şəhrlər,
Görməmişdi bir belə xunriz mərdüm qəhrlər,
Etmiş olsunlar bu növ'i xanimanlar tarmar.*

Aşağıdakı bənddə isə böyük müharibə, ağır fəlakət təsvir edilir: Qafqazda sağlam bir ağac belə qalmayıb. "Qafqasya bağı" ifadəsi metonimiya və bütövlükdə Qafqazın tamamı nəzərdə tutulur. "Tufani-səxt" metaforası isə müharibə və fəlakəti ifadə edir. "Dirəxt" fars mənşəli olub azərbaycanlıları, onların ailələrini, nəsiləri simvolizə edir. Şair "Oldu viran xanələr, bədbəxt olub çox nikbəxt" misrasında isə əvvəl xoşbəxt olan insanların indi bədbəxt olduqlarını söyləyir. Evlər viran oldu, ürəklər qüssələndi, uşaqlar ağlar qaldı, müsəlmanlara atəş açdılar, bir sözlə, erməni silahlı birləşmələri azərbaycanlılara qarşı bacardıqları bütün vəhşilikləri etdilər. "Nalə qıldı zar-zar", "qanə döndü ləxt-ləxt" kimi mübaliğə və epitet şeirin bu hissəsində hiss olunan dərindən və iztirabın dərinliyini vurğulayaraq, oxucuda güclü emosional təsir yaratmağa xidmət edir:

*Oldu bir qovğayı-üzma, qondu bir tufani-səxt,
Qalmadı Qafqasya bağında səlamət bir dirəxt.
Oldu viran xanələr, bədbəxt olub çox nikbəxt,
Qüssələndi şad ürəklər, qanə döndü ləxt-ləxt.
Ağladı ətfəli-məhzun, nalə qıldı zar-zar.*

Müxəmməsin sonrakı bəndində şair Xristian dininə məxsus simvollar vasitəsilə güclü bir təzad yaratmışdır. Belə ki, burada bir yəhudi obrazı ilə çox sayda Məsih obrazı qarşılaşdırılır və bu qarşıdurma təsadüfi deyil, çünki "Məsih" və "Yəhya" allüziyaları əsərdə müqəddəs qurban anlayışının simvolik ifadəsi kimi təqdim olunur. Nəticədə, bu dini allüziyalar oxucunun yaddaşında həm tarixi, həm də mənəvi mənə qatları yaradır. Xüsusilə "Bir Yəhuda bais oldu min

Məsiha qanına” misrası zəngin poetik mənaya malikdir. Burada “*Yəhuda*” Xristian mifologiyasında İsa Məsihi satmış şagirdi simvolizə edir, “*Min Məsih*” isə təkcə İsanı yox, günahsız öldürülmüş insanları nəzərdə tutur. Beləcə, Yəhuda obrazı xəyanətin və xainliyin timsalı, Məsih obrazı isə paklıq və müqəddəs fədakarlığın simvolu kimi təqdim olunur. Şair bu şəkildə dini və tarixi mətndən tanınan fiqurlara istinad edərək bədii təsir gücünü artırır və eyni zamanda tarixi hadisələrin dəhşətini oxucuya daha dərinlən hiss etdirir. Nəticədə, poetik mətn təkcə estetik deyil, həm də dərin ideoloji və mənəvi mənə yükü daşıyan ifadə formasına çevrilir; yəni bir xainin xəyanəti minlərlə günahsızın ölümünə səbəb olur. Misrada işlədilmiş dini simvolizm, Xristian mifologiyasına görə günahsızların şəhid edilməsi ilə əlaqələndirilir və bu, şeirin bədii gücünü artıran üsuldur. Yəhya və Məsih obrazlarının işlədilməsi ilə günahsızlığa vurulan zərbə poetikləşdirilir və oxucuda həm emosional, həm də mənəvi təsir yaradır.

Daha sonra isə şair tarixi hadisələrin canlı təsvirinə keçir. Bakı küçələrində baş vermiş qırğın bütün yaş kateqoriyalarını əhatə edib: uşaq (*tifl*), qoca (*pir*) və gənc (*bürna*) fərq qoyulmayıb. Bu qırğın yalnız müəyyən bir təbəqəni deyil, bütöv xalqı təsir altında qoymuşdur. Növbəti misradan aydın olur ki, insani dəyərlərin düşməni olan “*Müfsidlər*” bu qırğınların başlıca səbəbkarlarıdır. Burada erməni zülmkarlarına qarşı ittiham ictimai-siyasi tənqid kimi təqdim olunur. Eyni zamanda, “*Ağuşə xaki-rəhgüzar*” ifadəsi qətləmin qorxulu mənzərəsini göstərir; qətl edilmiş azərbaycanlılar yol kənarının torpağına qarışmış, ölüb yollarda qalmışdır. Şair “*Qanına qəltan olmaq*” metaforası vasitəsilə insanların necə vəhşicəsinə öldürüldüyünü poetik şəkildə təsvir edir. Beləliklə, müxəmməsin bu bəndi dini simvolizm və tarixi faktları sintez edərək həm estetik, həm ideoloji, həm də mənəvi baxımdan zəngin bir bədii mətn meydana gətirmişdir. Bu yanaşma şeirin poetik gücünü artırır, oxucuda tarixi hadisələrin dəhşətini daha dərinlən hiss etdirir və insanlıq üçün vacib olan mənəvi dərsləri ön plana çıxarır:

*Bir yəhuda bais oldu min Məsiha qanına,
Oldu qəltan nəgəhan minlərcə Yəhya qanına.
Tifllər qanı qarışdı pirü bürna qanına,
Oldu müfsidlər səbəb kim, əhli-dünya qanına,
Çəkdi min növrəs cəvan ağuşə xaki-rəhgüzar.*

Müniri şeirin bir sonrakı misrasında soyqırımın dəhşətini qiyamət adlandırır: Hələ qiyamət gəlib çatmamış, Bakı və ətraf yerlər artıq qiyamət əlamətləri ilə qarşılaşıblar. “*Axırzəman gəlmədən dəccalın gəlişi*” ifadəsilə zalımların zühur etdiyini yazır. Burada “*axırzəman*” dünyanın son dövrü, “*dəccal*” isə insanları aldatmaq və fəsad yaratmaq məqsədilə çıxan xain, fəsadçı qüvvədir. Hələ dünyanın son dövrü tam gəlmədən, fəsadçılar, aldatıcı qüvvələr ortaya çıxmışdır. Şairin erməni daşnakların timsalında təqdim etdiyi bu dəccal qatillər Azərbaycan millətinə qarşı qətləmin, soyqırım ediblər. “*Dəccal*” və “*axırzəman*” kimi məcazlar dini-əfsanəvi simvollar olaraq Quran-dan götürülmüş motivlərdir və şairin ictimai-siyasi tənqidini dərinləşdirməyə, zamanın pozulmuş mənəvi dəyərlərini təsvir etməyə xidmət edir. “*Əql heyran qaldı*” ifadəsi isə insan aqlının bu cür hadisələrin qarşısında çaşqın qaldığını vurğulayır. Şair yazır ki, erməni cəlladları “*Cami-cəhlü cəbrdən məsti-qürur*” olublar yəni, zalımlar bir ideoloji fikir ətrafında birləşərək böyük bir gücə çevriliblər:

*Yetməmiş axırzəman, dəccallar etdi zühur,
Dustü düşmən zahir oldu, düşmən oldu narü nur.
Əql heyran qaldı bu həngaməyə, cəhl etdi zur,
Oldular bir cami-cəhlü cəbrdən məsti-qürur,
Oldu kinü büğzlər beynəlmiləldə aşikar.*

Şeir 7-ci bəndində təsvir olunan müsəlman ümmətinə qarşı törədilmiş zorakılıq, haqsızlıq və günahsız insanların, xüsusilə uşaqların qəddarcasına qətlə yetirilməsi motivləri 1992-ci ildə baş vermiş Xocalı soyqırımı ilə çox dərin şəkildə səsleşir. Həmin faciədə yüzlərlə günahsız mülki insanlar, qadınlar, uşaqlar, qocalar amansızcasına qətlə yetirilmiş, diri-diri yandırılmış, başları kəsilmiş və ya itkin düşmüşdülər. Şairin "ətfali bihəd, bişümar" (saysız uşaqlar) ifadəsi Xocalıda qətlə yetirilən körpələri xatırladır. "Qarətğər miləl" yəni talançı, zülmkar millətlər ifadəsi də '1992-ci ilin fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə erməni silahlı qüvvələrinin Xocalıda törətdikləri vandalizm və vəhşiliyi xatırladır (Aşırlı, 2005, s. 4). Habelə "şahbaz oldu əcəl" misrasında ölümün qartal kimi azərbaycanlıların üstlərinə şığıması, təsadüfi yox, planlı bir qırğının simvolik ifadəsi kimi də başa düşülə bilər. Bu baxımdan, 1919-cu ildə yazılmış "Bahar ağlayışı" şeirindəki ümumi ideya və simvollar günümüzdəki Xocalı faciəsinin poetik dildə izahı, mənəvi təcəssümü kimi də dəyərləndirilə bilər. Deməli, şeir 1990-cı illərdə baş vermiş Xocalı kimi insanlıq cinayətlərinin də poetik səsidir. Bu mənada şeir Xocalı soyqırımı ilə tarixi, emosional və ideoloji paralellik yaradır:

*Milləti-islamə atəş açdı qarətğər miləl,
Etdilər bildiklərin müslimlərə çatdıqca əl.
Qıldılar bəs fe'li-naşayəstəyə onlar əməl,
Etməyə tiyhu şikarın şahbaz oldu əcəl.
Etdilər amaci-tir ətfalı bihəd, bişümar.*

8-ci bənd, Bakıda törədilmiş həmin faciəni yenə də dərin bir poetik dillə təsvir edir. Beytlərdəki ifadələr, qadınların, uşaqların və bütövlükdə mülki əhəlinin başına gətirilmiş dəhşətli hadisələri poetik dillə izah edir. Bu mənzərə, tarix boyu ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırım və qətləmlər, xüsusilə Xocalı, Quba, Şamaxı, Bakı qırğınları kimi hadisələrlə səsleşir. Bu bənddə şair ermənilərin vəhşiliyini, insanlara qarşı törədilmiş qəddarlığı dramatik şəkildə təsvir edir. "Xırdaca mə'sum uşaqlar tö'meyi-şəmşir olub" misrasında şair uşaqların da qətlə yetirildiyini vurğulayır, onların günahsız və zəif olmasına baxmayaraq silahların qurbanı olduqlarını göstərir. "Düxtəriü duşizəlar həm müstəhaqqi-şir olub" ifadəsi isə qadınların da qorxunc taleyə düşər olduğunu, onların da zorakılığın və ədalətsizliyin qurbanı olduğunu qeyd edir. "Möhtərəm, nazlı hərəmlər layiqi-təhqir olub" sətri hörmətli və yaşlı azərbaycanlıların belə alçaldıldığını, haqsızlığa məruz qaldığını xatırladır. "Zülmü-ada, bir deyil Baküdə, aləmgir olub" sətri hadisələrin tək bir məkanla məhdudlaşmadığını, zülmün geniş ərazilərə yayılaraq bütün Bakı və Bakı ətrafı rayonları da əhatə etdiyini göstərir:

*Xırdaca mə'sum uşaqlar tö'meyi-şəmşir olub,
Düxtəriü duşizəlar həm müstəhaqqi-şir olub.
Möhtərəm, nazlı hərəmlər layiqi-təhqir olub,
Zülmü-ada, bir deyil Baküdə, aləmgir olub,
Bəski etmiş kəc rəviş aləmdə çərxi-kəcmədar.*

Ağadadaş Müniri müxəmməsi "Çox şərəfli rütbələr..." ifadəsi ilə başlayan bəndində öz dini dünyagörüşünə və inanclarına bağlı olaraq İslam tarixində mühüm hadisələrə və şəxsiyyətlərə də istinad edir. Bu istinad şairin şiə əqidəsinin əsas sütunlarından biri olan Əhli-Beyt sevgisini göstərir: "Əli övladına etmədi Yəzid" misrasında "Əli övladı" ifadəsi ilə İmam Hüseyn və onun ailəsi nəzərdə tutulur. Burada Kərbəla faciəsinə işarə edilir. Şair deyir ki, Yəzid (Əməvi xəlifəsi) Əli övladına (İmam Hüseynə) qarşı elə bir zülm edib ki, heç bir zalım belə etməzdi. Bəndin sonunda "Ta ki, əlsizlər-ayaqsızlar ola ümmidvar" misrasında erməni vəhşiliyindən ümitsiz, çarəsiz qalmış insanlar nəzərdə tutulur. Burada göstərilir ki, məclislərdə ağlayan, şikəst olmuş, ümitsiz insanlar imam Hüseynin qiyamından təsəlli və ümid tapırlar:

Çox şərəfli rütbələr əhrarımız oldu şəhid,
Etdilər bir zülm, Əli övladına etmib Yəzid,
Xeymeyi-namusa od vurdu, əl atdı hər pəlid,
Bir tərəfdən qalmadı imdad üçün cayı-ümid,
Ta ki, əlsizlər-ayaqsızlar ola ümmidvar.

"Tuplər səslənib", "Gərm oldu cəng" kimi dil vahidləri düşmənin artilleriya hücumu qarşısında müdafiə olunan tərəfin yəni azərbaycanlıların çətin və çarəsiz vəziyyəti təsvir olunur. Şair "Gərm olmaq" (yəni qızıışmaq) metaforası ilə döyüşün amansızlığını poetik dillə təsvir edir. "Bidərəng" sözü poetik anlamda qara bulud (vahiməli) mənasında işlədilib. "İt(di) yeksər namü nəng" ifadəsi həqiqətən də böyük bir mənəvi tənəzzül yaşandığını o mənada ifadə edir ki, bu hadisələr vaxtı azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən əxlaqı, namusu, ləyaqəti tapdanmışdı. Şair demək istəyir ki, 1918- 1920-ci illərin soyqırımını nəticəsində yalnız yerli əhali yox, bütün İslam dünyasının şərəfi və qüruru ayaqlar altına alındı. Bu həm ictimai tənqid, həm mənəvi ah-nalə ifadəsidir. "Tüfəng açıb ağzın" və "qanə qərq oldu igidlər" metaforaları isə silahların danışması və faciənin ölçüsünün böyüklüyünü göstərir. Oğullar şəhid olmuş, dini məkanlar və mənəvi dəyərlər təhqir edilmişdir:

Bir tərəfdən üç gecə-gündüz açıb ağzın tüfəng,
Tuplər düşmən tərəfdən səslənib gərm oldu cəng.
Etdi seyr ayropalanlar şəhr üstə bidirəng,
Qanə qərq oldu igidlər, itdi yeksər namü nəng,
Qalmadı İslam üçün bir cayı-izzü iftixar.

Aşağıdakı son bənddə isə şair Qafqazda baş vermiş faciəli döyüş və qırğınları, xüsusilə 1918-ci il mart hadisələri zamanı azərbaycanlıların yaşadığı kütləvi insan itkisini poetik dil vasitəsilə təsvir edir. O, bu hadisələrin miqyasını "dəryayi-qan" sözü ilə ifadə edərək, qan dənizinə çevrilmiş döyüş meydanlarını dramatik şəkildə təqdim edir. Burda minlərlə gəncin həlak olması, müsəlmanların başına gələn müsibətlər və torpağın qanla boyanması əks olunur. Döyüş vasitələri olan tüfəng və top hadisələrin müasir xarakterini və vəhşilik səviyyəsini göstərir. Şeirdə həmçinin "minlərcə cəvan", "Qafqasya sərəsər qan" ifadələri hiperboladır və bunlar vasitəsilə azərbaycanlıların qətlə yetirilməsi kimi bir ədalətsiz fəlakətin dərəcəsi qabardılır. "Dəhr" (zaman) və "dəhr ara" (dövr boyunca, tarix boyu) ifadələri dövrün yaddaşına həkk olunmuş qanlı bir mərhələ kimi təsvir edilir. Bəndin sonunda qəzəl janrına məxsus təxəllüs beytinin yazılması şairin özünə və oxucuya bu qanlı tarixi hadisəni unutmamaq borcunu xatırladır:

Oldu Qafqasya sərəsər dəhr ara dəryayi-qan,
Oldu ol dəryayi-qanə qərq minlərcə cəvan.
Küllü-müslim qarə geydi, kuhü səhra ərğəvan,
Ey Müniri, bombəvü topü tüfəng, ayropalan
Odlu bir tarixdir, yaz ani, qalsın yadigar.

"Bahar ağlayışı" müxəmməsi çox sayda ərəb və fars kəlmələrindən istifadə edilib ki, bu da XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan poeziyası üçün xarakterik bir xüsusiyyət olub. Həmin dövrdə şairlər klassik ədəbi ənənələrdən ilham alaraq, şeir dilini zənginləşdirmək və poetik ifadə imkanlarını artırmaq məqsədilə ərəb və fars leksikasından geniş şəkildə istifadə edirdilər. Bu xüsusiyyət həm də şeirin üslubunu klassik poetik ənənələrlə bağlayır, həm də oxucuda dərin estetik təəssürat yaradır. Eyni zamanda, ərəb və fars kəlmələrinin işlədilməsi şeirə mənəvi, dini və filosofik qatlar əlavə edir, beləliklə, şair həm tarixi hadisələrin dramatikliyini, həm də ideya və emosiyaları daha təsirli şəkildə ifadə edə bilir. Bu üslub xüsusiyyəti "Bahar ağlayışı"nda poetik zənginlik və mənəvi dərinlik yaratmaqla şairin bədii bacarığını da ortaya qoyur. Klassik

Azərbaycan şeirində ərəb və fars elementlərinin dominantlığının səbəbini britaniyalı etnoqraf və dilçi Vilyam Çarlz Brays belə izah edir: Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı əsasən ərəb-fars poeziyasının üslubuna — yəni qəzəl, məsnəvi, qəsidə kimi janrlara və aruz vəzninə əsaslanır. Klassik üslubun düzgün şəkildə formalaşdırılması üçün təkcə şeir formalarına deyil, həm də ərəb və fars mənşəli sözlərdən ibarət leksik baza və ifadə vasitələrinə ehtiyac vardır (Brays, 1981, s. 157-159).

NƏTİCƏ

Ağadadaş Münirinin "Bahar ağlayışı" müxəmməsi 1918-ci ildə Bakı və digər bölgələrdə erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı, qırğın və vəhşilikləri təsvir edir. Şeirin ilk 4 bəndində təbiətin gözəlliyi ilə növbəti 7 bənddə insanlığa qarşı erməni vəhşiliyi arasındakı təzad vurğulanır. Bu, bəşəriyyətin öz təbii inkişafına zidd davranışın bir göstəricisidir. Mirzə Ağadadaş Müniri öz dövrünün bir çox klassikləri kimi sosializm realizminin poetikasına keçid edə bilməsə də, "Bahar ağlayışı" onun ədəbi yaradıcılığında zirvə nöqtələrindən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Əsər sırf 1918-ci il mart hadisələrini işıqlandıran bir tarixi sənəddir və bu şeir milli yaddaşın qorunması vasitəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki "Bahar ağlayışı" müxəmməsi tarixi hadisələrə şahidlik etmişdir. Şeir klassik üslubda yazılsa da, məzmunun dolğunluğu, emosional yüklülüyü və ictimai-siyasi mesajı onun müasir oxucu üçün də aktual olmasına səbəb olur. A. Müniri təbiət hadisələri ilə baş vermiş insani cinayətin (soyqırımın) qarşılaşdırılması, dini və mədəni simvolların vəhdəti, poetik təsvirlərin dərinliyi XX əsrin əvvəllərində Bakıda və ətraf rayonlarda baş vermiş faciələrin poeziyada təcəssümünü yarada bilmişdir. "Bahar ağlayışı" bu gün də ictimai və bədii baxımdan əhəmiyyətlidir, çünki əsərdəki təsvirlər və ideyalar 1990-cı illərdə Xocalıda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımla semantik paralellik təşkil edir. Şeir təkcə əsrin əvvəlində Bakıda törədilən qətləmin təsviri deyil, bu həm də Qafqazda ermənilərin törətdiyi insani və mənəvi fəlakətin təsviridir. O həmçinin minlərlə günahsız insanların, xüsusilə azərbaycanlı gənclərin ölümünə ümumiləşdirilmiş kədər, etiraz və mətəmdir. Şair bu tarixi faciəni gələcək nəsillər üçün ibrət götürüləcək bir hadisə kimi qələmə almağı və yadigar qoymağı öz mənəvi vəzifəsi hesab etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşırılı, A. (2005). *Türkün Xocalı soyqırımı*. Bakı: Nurlan.
2. Aşırılı, A. (2011). *31 mart soyqırımı: 1918–1920-ci illər mətbuatında*. Bakı: Elm və təhsil.
3. Brays, V. C. (1981). *An historical atlas of Islam*. Leiden: Brill.
4. Əfəndiyev, T. (2019, iyun 28). Mürəcə Azərbaycan romantikləri. *525-ci qəzet*, s. 10-11.
5. Qarayev, N. (1987). *Poetik məclislər*. Bakı: Yazıçı.
6. Müniri, M. A. (2016). *Bahar ağlayışı*. (S. Xəyal, transliterasiya edib nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi). Bakı: Ecoprint.
7. Rəmzi, C. (2019). *Deyilən söz yadigardır*. Bakı: Ecoprint.